

ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМА ЖАЗУҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

Абдувалитов Ергаш Бураневич

*Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети,
Қозоқ тили ва адабиёти кафедраси мудури
педагогика фанлари доктори, профессор
abduvalitov64@mail.ru*

АННОТАЦИЯ

Мақалада қазақ әдебиеті сабақтарында жазба (шығарма) жұмыстарды алу мәселесі қарастырылған. Жазба жұмысқа жоспар құру технологиясы мен бірге, оқушының ойлау қабілетін арттыруға және сауатты жазуға үйретеді.

Кілт сөздер: шығарма, жай жоспар, күрделі жоспар, эпиграф, қорытынды, сөз саптау, логика, әдістеме, мәтін, материал.

ABSTRACT

This article describes the methodology of teaching written works in Kazakh literature classes. It talks about thinking about the answer to the written work, seeing the situation, expressing one's feelings and thoughts more fully, and raising the speech to a higher level.

Key words: composition, simple plan, complex plan, epigraph, conclusion, phrasing, logic, methodology, text, material.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qozoq adabiyoti darslarida yozma ishlarni o'rgatish metodikasi masalalari yoritilgan. Yozma ishga javob haqida o'ylash, vazuyatni ko'rish, o'z his-tuyg'ularini va fikrlarini to'liqroq ifodalash va nutqni yuqori darajaga ko'tarish imkoni to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: kompozitsiya, sodda reja, murakkab reja, epigraf, xulosa, ibora, mantiq, metodika, matn, material.

Ана тілін үйрену, сондай-ақ басқа пәндерді де игеру барысындағы жетістіктер мен кемшіліктер баланың қалай сауаттануына байланысты болады. Қалай болғанда да жазба жұмыстары орындалатын сабақтардың табысты болуы, көбінесе, мұғалімдердің оқыту әдістемесімен айқындалады. Мұғалім оқушылардың шығармашылық дамуын қамтамасыз ететіндей алдына нақты айқын мақсаттар қоя білуі керек, қандай дағдылардың қалыптасуына жету керектігін алдын ала болжайды. Ондай дағдылар төмендегідей: өз ойын, пікірін

сауатты әрі көркем жеткізе білу; байқағыштығын, шынайы құбылыстарды бағалай білу; ой-өрісін, ұғымын кеңейту; ізденгіштікке ұмтылу; «өз ойы мен сөзін» айта білу дәрежесін қалыптастыру, әлбетте, фантазиялық еркіндігі мен орфографиялық сауаттылықты нығайту.

Жазу жұмыстарына байланысты маңызды шарттардың бірі – оқушылардың жазба жұмыстарына дайындалуы мен орындауының дұрыс ұйымдастырылуы. Жазба жұмыстарының, әсіресе, көлемді түрлерін (мазмұндама, шығарма) жазуға дайындалу және жазу орындарына қарай мынадай түрлерге бөлуге болады: а) сыныпта; ә) үйде; б) сыныпта-үйде; в) үйде-сыныпта.

Бақылау жұмыстары шығарма жазуға дайындықтың алғашқы, яғни, материал жинау кезеңі болмақ. Мұндай нақты жоспар оқытушыларды белгілі мақсатқа жеткізіп, оларды әр нәрсегетереңірек үңіліп, зейінмен қарауға үйретеді. Нәтижеде, оқушыларда өзіндік бақылағыштық әрекеттің қалыптасуына негіз болады.

Негізінде шығармаға материал жинаудың мазмұнын төмендегідей іс-әрекетті қамтиды: шығарма тақырыбын ашатын, негізгі ойды қамтитын материалдарды (сөз, сөз тіркесі, ой қорытындысы, мақал-мәтелдер, афоризмдер, өлең шумақтары) жинақтау; әдеби, ғылыми еңбектерден үзінді, пікірлерді қамтып алу; өзіндік пікір, қорытынды пікірді іріктеу; оқуға тиісті әдебиеттердің тізімін ұсыну; сұрақ-тапсырмалар және материал жинау; өзіндік пікірді қалыптастыру; оқушыларға алдын ала шығарма тақырыптарын ұсыну; жоспар, эпиграф жазу.

Осындай жұмыстардан кейін шығарма тақырыбы ашылмаса, берілген көркем туындының негізгі жерлері сыныпта қайта оқылады немесе мұғалім тарапынан айтылған тақырыпта жазылған жазба жұмыстардың үлгілерін оқып, тыңдайды. Оқушылармен жүргізілген осы сипаттағы дайындық кезеңі, сөз жоқ, өзінің тиімді нәтижесін береді.

Шығарма жазуға дайындық барысындағы жауапты жұмыстардың бірі алынған тақырыпқа сәйкес қосымша материалды жинақтау қажет. Бұл – оқушылардың шығарма тақырыбына сәйкес білімін толықтырып, логикалық ойлау жүйесін қалыптастырады. Психолог ғалым А.Н.Луктың «Материалды жинау, біріктіріп жүйелеу – жинақталған білімді логикалық жағынан салыстыру, топтастыру, қорыту, бұл – белсенді ой процесі»¹ деген пікірі біздің ойымызды дәлелдей түседі.

¹ Лук А.Н. Память и кибернетика. М., «Наука», 1966, 49-б.

Шығарма жазу алдындағы материал жинау және іріктеу шығармашылық бағыттағы күрделі жұмысқа жатады. Мәтін ішінен шығарма тақырыбын ашуға көмектесетін және негізгі ойды дәлелдей алатын қосымша материалдар қажет.

Материалды топтауда шығарма тиімді жазылу үшін оқушыларға төмендегідей тапсырмаларды жүктеуге болады: материалды айтайын деген ойдың жоспарына сай топтау; бақылау мазмұны бойынша материалды қайта топтау; материалды қайта топтауда жіберілген кемшілікті түзету; жиналған материалдың болашақ шығарманың үш бөліміне ыңғайлап қайта ұсыну.

Материалды жинақтап іріктегенде оқушылардың мәтінді көркемдік ерекшелігі жағынан толық, жан-жақты талдай білуі, мәтіндегі кейбір авторлық нақты дәлелдемелерді жүйелеп көрсету үнемі ескеріліп отыруы керек. Демек, бұл жерде материалды дұрыс іріктеп білу процесі іске асырылады. Оқушылар өздік пікірін нақты үзінділер, мысалдармен дәлелдеп, қорытып жатса, шығарма сапасы арта түседі. Сондықтан материал жинақтау жұмысының мазмұнына кейде дәйексөзді іріктеуді де жатқызуға болады. Оқушылар нақты үзіндіні, мысалды негізінен өз ойын бекіту кезеңінде, зерттеуші-ғалымдардың, ақын-жазушылардың пікірін оқырмандарға тақырыпқа сай таныстыруда қолдануы керек. Бұл арада ескеретін бір жәйт – оқушы шығармасында міндетті түрде үзінді, мысал болуы шарт емес. Оның ретіне қарай тақырыпты жан-жақты ашу барысында көрініс берген жөн.

Дайындық кезеңіндегі үлкен жауапкершілікті талап ететін жұмыстың түрі – шығарма тақырыбын таңдау. Оқушының таңдаған тақырыбы материалды жетік білетіндігімен, көңілге жақындығымен, жазуға мүмкіндік болатындығымен ерекшеленуі керек. Тақырып таңдау – бұл жұмыстың кіріспесі, шығарманың қалай басталып, қалай аяқталуы да осыған байланысты болады. Егер шығарма тақырыбы дұрыс таңдалмаса, сапалы шығарма жазылмақ емес.

Шығарма жазуға дайындық кезеңінде болашақ жұмыстың идеясын (өзінің және автордың айтпақ ойын) анықтап алып, шығармаға материал жинау, оны іріктеп, керектісін алып, содан соң барып жоспар құруға кіріскеніміз жөн. Жоспар жазып отырғанда әр бөлімнің тұсына шығармаға қажет ойымызды, материал алынған кітаптың бетін, өлеңнің атын, авторын жазып қою керек. Осы жұмысты атқаруда шығарма тақырыбы мен идеясын жиі-жиі еске алып отыруымыз қажет. Жоспар құру – шығарма жазудың негізгі бөлігі, себебі, жоспар оқушы ойының жүрісін бақылап, ойды тәртіпті, жүйелі болуына және өзекті мәселелерді анықтауға көмектесіп, іріктелген материал мен мазмұнның сабақтастығын нығайтады. Жоспардың бар элементі тақырыпты ашуға қызмет етуі тиіс, жоспар тақырыпқа билік (өктемдік) жүргізеді. Материалды жақсы

білетін оқушы қысқа да нұсқа, жүйелі жоспар құра алады. Ал ойлы құрастырылған жоспар материалды жетік меңгерген өз иесінің қолтаңбасын танытады. Жоспар – өзінің құрылымдық құрылысы бар, көлемі анықталған, оқушыны шығарма жазуда ойлануға бағыттайтын, тақырыптың дамуын қалыптастырып, кейде үлкен тақырыпты шағын тақырыпшаға бөлшектейтін, ойды біріктіріп тұратын жүйе.

Жоспар логикалық үш бөліктен (Кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды) тұратыны көпшілікке мәлім. Бірақ мектеп тәжірибесінде үлкен олқылық бар екеніне ешкім мән бермейді. Яғни, мұғалімдердің де, оқушылардың да үш бөлімнің нақты қызметіне, рөліне көңіл бөлмеуін айтар едік. Кіріспе бөлім – шығарманың орталық проблемасын ашудың басқышы. Мұнда оқушы кейде алға қойылған мәселелердің тарихи жағдайы мен байланысын көрсетсе, кейде жазушының ойын, көзқарасын не ол туралы өзгенің пікірін жазады. Негізінде бұл бөлім бүкіл жұмыстың мазмұнымен байланысты жазылады. Кей сәтте кіріспені оқушының келесі бөлімге психологиялық жағынан дайындап өткізудің көпірі деп санауға болады. Бұл бөлімде тақырыпты таңдау, оқушының, автордың мақсаты, пікірі жинақталады. Негізгі бөлім тезис пен аргументтерге толы логикалық талдаудың өзі, ой қорытындысының жиынтығы. Бұл бөлімде шығарманың негізгі мазмұны, тақырыбы ашылуы керек. Көлемі де өзге бөлімдерден қомақты болуы шарт. Қорытынды бөлімде айтылған ой жинақталып тұжырымдалады. Бұл бөлімде ой аяқталып, мазмұны алдыңғы бөлімдермен байланысты болуы қажет. Мұғалім мен оқушы есте сақтауы үшін төмендегідей нұсқауды ұсынамыз: шығарманың үш бөлімі тұтас бір бөлікті құрайды, үшеуі бірігіп, шығарманың мақсаты мен мазмұнын көрсетеді. Дегенмен, оқушылар бөлімдер арасындағы «көпірді» анық аңғаруы керек. Әрбір бөлімнің өзіне тән мөлшері, көлемі болады. Кіріспе мен қорытынды бөлім біріккенде бүкіл жұмыстың төрттен бір бөлігін қамтуы қажет.

Енді шығарма жоспарын құрудағы жіберілетін кемшіліктердің түрлері: тақырып мазмұнын түсінбеу салдарынан негізгі тақырыпқа үйлеспейтін тақырыпшалардың жоспарда жазылуы; жоспардың күрделі, түсініксіз құрылуы; қорытындының шығарма мазмұнына сай келмеуі; жоспардың шығарма мазмұнына сай жазылмауы.

Шығармаға жоспар құру оқушыға жазба жұмысында жүйелілікті сақтауға әсерін тигізеді. Мектеп шығармасы – белгілі бір тақырыпта жазылған ой қорытындысы. Өзіндік көзқарасты аңғартатын дәлелдеме. Сондықтан да оқушылардың қысқа болса да жоспар құруын міндетті деп санаймыз. Дайындық кезеңінде оқушылардың өз ойы, көзқарасы, пікірі шығармада айқын көрініп тұру қажеттігін олардың есіне жиі салып қоюдың артықшылығы жоқ.

Себебі, шығарма – ең әуелі, оқушының өз дүниетанымдық көзқарасын білдіретін төл туындысы, өзіндік сөз саптауы.

Шығарма жоспарының бөлімдерінде қандай мәселелер қамтылатынын сөз еттік. Енді «Ыбырай – қазақ балалар әдебиетінің атасы» тақырыбында жаздырылатын шығарманың жоспарын оқушыларды қатыстыра отырып жасатсақ, оның үлгісі төмендегідей болып шығады:

Жоспар:

I. Кіріспе:

1. XIX ғасырдың екінші жартысындағы тарихи жағдай мен қазақ әдебиетінің сипаты.

2. Ы.Алтынсариннің жазушылық өмірі мен ағартушылық идеясының өзектілігі.

II. Негізгі бөлім:

1. Ыбырайдың педагогикалық қызметі.

2. Мектепте оқулығын жазуы.

3. Балаларды өнерге, білімге шақыруы.

4. Ыбырай әңгімелерінің кейіпкерлері – жастар мен шаруалар.

5. Оқушыны жаңа талап жастар ортасынан іздеу.

III. Қорытынды

Ыбырай Алтынсарин қазақ мәдениеті мен тарихынан алатын орны.

Шығарма жұмысына дайындықтың тағы бір кезеңі – көркем мәтінмен жұмыс. Көркем мәтінді түсініп талдауда оның мазмұнын білу ғана жеткіліксіз. Оқушылардың психологиялық, жас ерекшеліктерін ескере отырып, әдебиет теориясынан мәлімет беріп бару мұғалімнің үнемі үздіксіз жүргізетін жұмыстарының бірі болып саналады. Методист-ғалым Р.Р.Майман «Мы считаем обязательным слияние длительного процесса подготовки к сочинению с анализом литературного произведения».²

Шығарма жазуға дайындықтың бір кезеңі оқушылармен мәтіндегі мағынасы түсінуге қиын тиетін сөздер мен тұрақты сөз тіркестері бойынша сөздік жұмысын жүргізу болып табылады. Мұның өзінен көркем шығарманың тілдік ерекшеліктеріне мән беріліп, оқушының логикалық ойлау қабілетін арттыруға болады. Бұл жерде ең бастысы, оқушы ізденеді.

Шығарма жазар алдында оқушыларға әр түрлі мазмұнды қамтитын әдеби тапсырмалар беру мүмкін. Олар: прозалық шығарманың бір эпизодын драмаға айналдырып жазу; өлең сюжетін қара сөзге айналдыру, эпизодқа талғау жазу; кейіпкермен тілдесу (оқушының өзіне ұнайтын бір кейіпкеріне арнау);

² Майман Р.Р. Практикум по методике преподавания литературы. М., «Просвещение», 1995, 13-б.

тақырыпқа ауызша, жазбаша ой толғау ұйымдастыру, қабырға газетіне мақала жаздыру т.б.

Шығармаға дайындық кезеңінде болашақ шығарманың идеясы мен тақырыбын ашуда көмектесетін әдеби көрнекіліктің бірі эпиграф болып табылады. Шығарма жазуда эпиграф қойылуы тиіс! Себебі ол, біріншіден, шығарма жазуға дайындығын (әйтеуір көшіріле салынған емес) көрсетсе, екіншіден, алынған эпиграф шығармада қарастырылатын мәселенің тақырыбымен ұштасып, онда не туралы сөз болатындығын алдын ала аңғартып тұрады. Эпиграф таңдаудың көздері мыналар: кемеңгер-данышпандардың сөздері, қоғам қайраткерлерінің сөздері, халықтың мақал-мәтелдері, ақын-жазушылардың шығармалары мен қанатты сөздері т.б.

Жоғарыдағы «Ыбырай – қазақ балалар әдебиетінің атасы» тақырыбына ақынның өз өлеңін:

Желкілдеп шыққан көк шөптей,
Жаңа өспірім достарым...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды.³
Эпиграф етіп алуға болады.

Сондай-ақ, эпиграфтың шығармадағы мәнін әдіскер-ғалым Б.А.Орлов былай бағалайды: «Эпиграф очень часто выполняет роль, не оказывая сколько-нибудь заметного влияния на содержание и стиль сочинения. Следовательно, эпиграф принесет пользу тогда, когда в нем выражается пафос сочинения, ваше увлечение темой».⁴

Оқушыларды шығарма жазуға жүйелі түрде үйретудің жолдарына төмендегідей әдіс-тәсілдер жүйесін, мұғалім мен оқушылар арасындағы жұмысты ұсынуға болады:

1) мұғалім материалды қысқаша түсіндіріп, шығарманың бас жағын сыныпта оқытуы; 2) сұраққа жауап аларлықтай маңызы бар эпизодтарға көңіл бөліп, оларға ат қою; 3) көркем туынды кейіпкерлерін топтау; 4) шығарманың негізгі бөліміне не сюжеттік желісіне баса назар аударып, мәтіннен үзінді ұсынып, ой-пікір жинақтау; 5) болашақ шығармаға керекті шешендік сөздерді, мақал-мәтелдерді жаттату; 6) сурет арқылы қиялда ой туғызу.

Бүгінгі таңда шығарма жазу әдістемесін жүзеге асыруда шәкірттердің жоғары деңгейдегі білім-білік дағдыларын қалыптастыру, ойлау жүйесінің

³ Алтынсарин. «Өнер-білім бар жұрттар» А.; «Мектеп», 1975, 6-б.

⁴ Орлов Б.А. Как написать сочинение по литературе (Пособие для учащихся 8 кл. средней школы. М.) «Просвещение», 1977, 5-7-с.

дамуына жағымды ықпал жасап, шығарма жазудың тиімді әдістерін меңгеру, идеясын анықтау үшін шығарманы талдау керек. Оқушылар шығарманы негізгі идея бойынша ғана жазып үйренуі қажет. Ал, шығарма тақырыбын талдауда маңызды мәселелерге, яғни, дәлелдеудің сенімді шығуы, талау бөліктерінің бір-бірімен тығыз байланысты болуы, қорытындының нақты жасалуын қамтамасыз ету керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР: (REFERENCES)

1. Ақшолоқов Т. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Алматы, «Рауан», 1994 ж., 150-бет.
2. Abduvalitov E. Aesthetic Education and Perception in the Teaching of Literature of Fraternal Peoples. http://ijmmu.com_editor@ijmmu.com
3. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. http://ijmmu.com_editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
4. Бітібаев Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы: «Рауан», 1997 ж., 288-бет.
5. Дуйсабаева Д. Formation of Linguo-Culturological Competence of Future Native Language Specialists. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/21>.
6. Қалдыбаев Т. Әдебиет сабақтарында тіл ұстарту. Ташкент: «Узбекистон», 1999 ж., 78-бет.
7. Abduvalitov, N. B., Abduvalitov, E. B., & Sayfullaev, B. (2023). METHODS OF COMPARATIVE ANALYSIS IN THE STUDY OF SAMPLES OF UZBEK AND WORLD LITERATURE. *SPAST Abstracts*, 2(02).
8. Nurumbetoglu, S. B. (2022). Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 3(5), 149-152.
9. Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
10. Yusupov B.B. Motherland and Patriotism in the Lyrics of Tulegen Aibergenov. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/28>
11. Atabayeva G.F. The sign content of “Ffu” novel // *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, USA*. 2022. – P.139-142. (Impact Factor - 8.0).
12. Atabayeva.G.F. “Humanizm in the novel of A. Yakubov” актуальные проблемы тюркологии: россия и тюрко-мусульманский 2021 МИР
13. Pardaeva Nigora BILINGUALPOET – ANBAR OTIN. Актуальное в филологии. № 3 2021/6/11

14. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence //Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).
15. Omanova M.A., Якубов И.А. The place of traditional motives and symbols in the plot and composition of national novels // Journal of critical reviews. Malaysiya. 2020. - P. 2903-2910.
16. Kalandarova D. “Attitude to uzbek folklore in the research of karl reichl”. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.5 (2021): 500-503.
17. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
18. M.N.Kadirova. The Need For Improving The Methodology Of Teaching Folklore. International Scientific-Online Conference: Intellectual Educationtechnological Solutions And Innovative Digital Tools. Netherlands.
19. Mashkhura Kadirova. "The Need For Improving The Methodology Of Teaching Folklore In Distance Learning" Lecturer, Department of Uzbek language and literature of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, Uzbekistan,
20. Ўразбаева М. Аёл характери очишда бадиий нутқнинг ўрни. *GOLDEN BRAIN*. 2023, 193-199 b.
21. O‘razbayeva M. XX asr ozarbayjon adabiyotida Ganjaviy obrazi tasviri. Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an’anasini nomli ilmiy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent. 2024 -yil.
22. Kahramanov K. Naim Karimov Is a literary scholar, Scholar and critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*. 2023, Vol 14. ISSN: 2037-4445.
23. Makhbuba Urazbayeva, Burkhanova Feruza, Pardayeva Nigora, Atabayeva Go`zal, Qodirova Mashhura. Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*. 2023. 2184-2192 p.
24. NK Achilov The image of a historical person and its epical interpretation JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230 VOLUME 8, ISSUE 5, May -2022 https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=fs53FlgA AAAJ&citation_for_view=fs53FlgAAAAJ:d1gkVwhDpl0C
25. Nasim Achilov Epic knowledge decline and factors of the emergence of fake epos. Vol. 1 No. 2 (2022): Journal of Integrated Education and Research <https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/view/163>